

QABASAT (A Quarterly Journal on Philosophy of Religion)
Vol.31 / No.119 / Spring 2026
ISSN: 1028-4538
Type of Article: Reserch Article
<https://qabasat.iict.ac.ir>

A Critical Examination of the Notion of Disconnecting Lordship (Rububiyah) from Divinity (Uluhiyyah) in Salafi Thought

Mohammd baqer pouramini

0000-0003-2590-5685

Assistant Professor of the Department of Islamic Theology and New Theology at the Research Institute of Islamic Culture and Thought, Qom, Iran.

Email: pouramini47@yahoo.com

Citation

pouramini, M (2025) A Critical Examination of the Notion of Disconnecting Lordship (Rububiyah) from Divinity (Uluhiyyah) in Salafi Thought. *Qabasat*, 31 (1) (119), 61-88.

[10.22034/qabasat.2026.2071118.2442](https://doi.org/10.22034/qabasat.2026.2071118.2442)

Received: 07 September 2025

Accepted: 6 January 2026

Abstract

This paper examines the conceptual and logical relationship between two fundamental attributes of God: Rububiyah (Lordship, encompassing ownership and governance of the universe) and Uluhiyyah (Divinity, signifying the inherent worthiness of being worshipped). The primary problem addressed is a critique of the Salafi perspective—particularly that of Ibn Taymiyyah and his followers—which posits a separation and a lack of necessary implication between these two concepts. Relying on their claim that the polytheists of Mecca believed in God's Lordship, Salafis argue that Tawhid al-Rububiyah (Monotheism of Lordship) was insufficient for salvation, making Tawhid al-Uluhiyyah (Monotheism of Divinity) the central focus of the prophets' missions. This perspective has led to an overly broad definition of shirk (polytheism), classifying many widespread Muslim practices, such as tawassul (intercession) and ziyarah (pilgrimage), as acts of polytheism. Employing a descriptive-analytical method, this study challenges the claimed separation of these two concepts and demonstrates their inseparable connection. The findings reveal, first, that the claim regarding the polytheists' monotheism in Lordship contradicts both Quranic and historical evidence. Second, the mission of all prophets encompassed both forms of Tawhid, which are used co-occurently and complementarily in the Quran. Finally, from a rational standpoint, Lordship is the prerequisite and cause of Divinity; only a Being who is the true owner and governor of the universe is worthy of exclusive worship. Consequently, shirk in Divinity is rooted in shirk in Lordship, and acknowledging the absolute Lordship of God logically necessitates acknowledging His exclusive Divinity.

Keywords

Rububiyah (Lordship), Uluhiyyah (Divinity), Tawhid (Monotheism), Salafiyah, Shirk (Polytheism), Ibadah (Worship), The Quran.

QABASAT

A Quarterly Journal on Philosophy of Religion
Vol.31 / No.119 / Spring 2026

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>),

which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

Extended Abstract

1) Introduction

This article aims to critically examine one of the most fundamental theological doctrines of Salafism: the separation of Rububiyyah (Lordship, i.e., ownership and governance of the universe) from Uluhiyyah (Divinity, i.e., inherent worthiness of worship). The central question is whether a necessary and logical relationship exists between these two divine attributes or whether they can be conceptually and practically separated. Salafis, particularly following Ibn Taymiyyah, argue that the polytheists of the pre-Islamic era (Jahiliyyah) affirmed Rububiyyah (Oneness of Lordship) but committed polytheism in Uluhiyyah (Oneness of worship). Consequently, they claim that belief in Lordship alone is insufficient for salvation, and the primary mission of all prophets was exclusively to call humanity to Uluhiyyah. This perspective has led to far-reaching practical consequences, including the takfir (excommunication) of many Muslims for practices such as seeking intercession (tawassul) and visiting graves.

2) Methodology

Using a descriptive-analytical method and relying on Qur'anic, historical, and theological sources, this study provides a precise semantic analysis of the terms "Rabb" (Lord) and "Ilah" (God) and critically refutes the Salafi claim of separation, demonstrating the inextricable link between the two concepts.

3) Discussion and Results

The findings are categorized into three main axes:

First, a Qur'anic analysis reveals that the attributes of "Rabb" and "Ilah" consistently appear together as complementary pairs. Verses such as "Indeed, Allah is my Lord and your Lord, so worship Him" (Qur'an 19:36) and "That is Allah, your Lord; there is no deity except Him" (Qur'an 6:102) clearly indicate the logical precedence of Lordship over worship. From the Qur'anic perspective, worship without Lordship is meaningless; whenever worship is commanded, God's Lordship is cited as its very foundation and cause. **Second**, historical evidence directly contradicts the Salafi claim that Meccan polytheists affirmed Rububiyyah. Qur'anic verses such as "Or have they taken gods from the earth who resurrect the dead?" (Qur'an 21:21-22) and "And most of them believe not in Allah except while they associate others with Him" (Qur'an 12:106) demonstrate that the polytheists not only committed shirk in worship but also in Lordship, attributing to their idols a role in governing the universe and bringing the dead to life. Many classical Sunni exegetes have explicitly affirmed the polytheists' shirk in Lordship.

Third, from a rational standpoint, there is a necessary correlation (mulazimah) between Rububiyyah and Uluhiyyah. Worship is the expression of servitude before the true Owner and Governor of existence. Therefore, only a being who possesses absolute ownership and governance over the universe is worthy of worship. Acknowledging God's exclusive Lordship logically necessitates acknowledging His exclusive Divinity. Shirk in Uluhiyyah always stems from an underlying shirk in Rububiyyah. Denying this logical entailment leads to contradictions in the very nature of worship.

4) Conclusion

The article concludes that true Tawhid is an integrated and indivisible concept. The tripartite division of Tawhid into Lordship, Divinity, and Names/Attributes—particularly the Salafi emphasis on separating Lordship from Divinity—is an innovation (bid'ah) lacking solid Qur'anic, historical, or rational support. Affirming the inseparable connection between Rububiyyah and Uluhiyyah not only provides a more accurate understanding of

monotheism but also undermines the theoretical foundations of extremist takfiri ideologies, thereby fostering greater unity and solidarity within the Muslim world.

5)References

- Ibn Taymiyyah, Aḥmad ibn 'Abd al-Ḥalīm (1403 AH). Al-Istiqāmah. Al-Madīnah al-Munawwarah: Jāmi'at Muḥammad ibn Sa'ūd. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Aḥmad ibn 'Abd al-Ḥalīm (1411 AH). Dar' Ta'arūḍ al-'Aql wa al-Naql. Al-Madīnah al-Munawwarah: Jāmi'at Muḥammad ibn Sa'ūd. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Aḥmad ibn 'Abd al-Ḥalīm (1421 AH). Al-Tadmīriyyah: Taḥqīq al-Ithbāt lil-Asmā' wa al-Sifāt wa Ḥaqīqat al-Jam' bayna al-Qadr wa al-Shar'. Al-Riyād: Al-'Ubaykān. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Aḥmad ibn 'Abd al-Ḥalīm (1412 AH). Ziyārat al-Qubūr wa al-Istinjād bi al-Maqbūr. No place: Dār al-Ṣahābah lil-Turāth. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Aḥmad ibn 'Abd al-Ḥalīm (1416 AH). Majmū' al-Fatāwā. Al-Madīnah al-Munawwarah: Majma' al-Malik Fahd li-Tibā'at al-Muṣṣhaf al-Sharīf. [In Arabic]
- Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram (1414 AH). Lisān al-'Arab. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Abū Ḥāmid ibn Marzūq (Muḥammad al-'Arabī al-Tabbānī) (1387 AH). Barā'at al-Ashā' irah min 'Aqā'id al-Mukhālifīn. Damascus: Maṭba'at al-'Ilm. [In Arabic]
- Al-Afghānī, Shams al-Dīn (1416 AH). Juhūd al-'Ulamā' al-Ḥanafīyyah fi Ibtāl 'Aqā'id al-Qubūriyyah. No place: Dār al-Ṣumay'ī. [In Arabic]
- Āl al-Shaykh, Ṣāliḥ ibn 'Abd al-'Azīz (1424 AH). Al-Tamhīd li-Sharḥ Kitāb al-Tawḥīd. No place: Dār al-Tawḥīd. [In Arabic]
- Āl al-Shaykh, 'Abd al-Raḥmān ibn Ḥasan ibn Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhāb (1377 AH). Faṭḥ al-Majīd Sharḥ Kitāb al-Tawḥīd. Cairo: Maṭba'at al-Sunnah al-Muḥammadiyyah. [In Arabic]
- Ba'd 'Ulamā' Najd (1412 AH). Majmū'at al-Rasā'il wa al-Masā'il al-Najdiyyah. Al-Riyād: Dār al-'Āshimāh. [In Arabic]
- Ibn Bāz, 'Abd al-'Azīz (n.d.). Majmū' Fatāwā. Supervised and published by Muḥammad ibn Sa'd al-Shuway'ir, no place. [In Arabic]
- Al-Bayḍāwī, Nāṣir al-Dīn (1418 AH). Tafsīr al-Bayḍāwī (Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta'wīl). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Al-Tha'labī, Aḥmad ibn Muḥammad (1422 AH). Al-Kashf wa al-Bayān 'an Tafsīr al-Qur'ān. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Javādi Āmulī, 'Abd Allāh (2018/1397 SH). Tawḥīd dar Qur'ān. Qom: Mu'assasah-yi Isrā'. [In Persian]
- Al-Jawharī, Abū Naṣr (1407 AH). Al-Ṣiḥāḥ Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-'Arabiyyah. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn. [In Arabic]
- Al-Dijwī, Yūsuf (n.d.). "Tawḥīd al-Ulūhiyyah wa Tawḥīd al-Rubūbiyyah." Nūr al-Islām, no. 34. [In Arabic]
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad (1412 AH). Al-Mufradāt fi Gharīb al-Qur'ān. Damascus: Al-Dār al-Shāmiyyah. [In Arabic]
- Zaynī al-Dahlān, Aḥmad (1417 AH). Fitnat al-Wahhābiyyah. Istanbul: Waqf al-Ikhlāṣ. [In Arabic]
- Subḥānī, Ja'far (1986/1406 AH). Al-Tawḥīd wa al-Shirk fi al-Qur'ān al-Karīm. Beirut: Mu'assasat al-Fikr al-Islāmī. [In Arabic]
- Al-Sa'dī, 'Abd al-Raḥmān (1421 AH). Al-Qawl al-Sadīd Sharḥ Kitāb al-Tawḥīd. Kingdom of Saudi Arabia: Ministry of Islamic Affairs, Endowments, Dawah and Guidance. [In Arabic]
- Al-Saqqāf, Ḥasan ibn 'Alī (1428 AH). Ṣaḥīḥ Sharḥ al-'Aqīdah al-Ṭaḥāwiyyah. Beirut: Dār al-Imām al-Rawwās. [In Arabic]

- Sayyid Qutb (1412 AH). Tafsīr fī Zilāl al-Qur'ān. Cairo: Dār al-Shurūq. [In Arabic]
- Shahristānī, Abū al-Faṭḥ Muḥammad (1415 AH). Al-Milal wa al-Niḥal. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Şālih ibn Fawzān (1420 AH). Al-Irshād ilā Şaḥīḥ al-I'tiqād. No place: Dār Ibn al-Jawzī. [In Arabic]
- Şālih ibn Fawzān (1434 AH). 'Aqīdat al-Tawḥīd wa Bayān mā Yuḍāddahā min al-Shirk al-Akbar wa al-Aşghar wa al-Ta'tīl wa al-Bida' wa ghayr dhālik. Al-Riyād: Dār al-Minhāj. [In Arabic]
- Şadūq, Muḥammad ibn 'Alī (1416 AH). Al-Tawḥīd. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Tabātabā'ī, Muḥammad Ḥusayn (1999/1378 SH). Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī al-tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn. [In Arabic]
- Tūsī, Muḥammad ibn Ḥasan (n.d.). Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- 'Askarī, Murtaḍā (1999/1378 SH). 'Aqā'id al-Islām min al-Qur'ān al-Karīm. Tehran: Majma'-i 'Ilmī-yi Islāmī. [In Persian]
- Al-'Ūnī, Ḥatīm ibn 'Ārif (n.d.). Al-'Ibādah (Bawwābat al-Tawḥīd wa Bawwābat al-Takfīr). No place: Markaz al-Namā' lil-Buḥūth wa al-Dirāsāt. [In Arabic]
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī (1420 AH). Al-Tafsīr al-Kabīr (Mafāṭīḥ al-Ghayb). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad (1409 AH). Al-'Ayn. Qom: Hijrat. [In Arabic]
- Fawdah, Sa'īd 'Abd al-Laṭīf (n.d.). Al-Sharḥ al-Kabīr 'alā al-'Aqīdah al-Ṭaḥāwīyyah. Beirut: Dār al-Dhakhā'ir. [In Arabic]
- Kāmil, 'Umar 'Abd Allāh (1428 AH). Kalimah Ḥādīnah fī Bayān Khaṭa' al-Taqsīm al-Thulāthī lil-Tawḥīd. Cairo: Dārat al-Karz. [In Arabic]
- Al-Māturīdī, Abū Maṣṣūr (1426 AH). Ta'wīlāt Ahl al-Sunnah (Tafsīr al-Māturīdī). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhāb (1418 AH). Kashf al-Shubuhāt. Kingdom of Saudi Arabia: Ministry of Islamic Affairs, Endowments, Dawah and Guidance. [In Arabic]
- Muḥammad Ḥayāt al-Sindī (n.d.). Sharḥ Muqaddimat 'Aqā'id Ahl al-Sunnah. No place. [In Arabic]
- Muḥammad Rashīd Riḍā (1990 CE). Tafsīr al-Manār. Egypt: Al-Hay'ah al-Miṣriyyah al-'Āmmah lil-Kitāb. [In Arabic]
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī (2012/1391 SH). Ma'ārif-i Qur'ān: Khudāshināsī, Kayhānshināsī, Insānshināsī. Qom: Intishārāt-i Mu'assasah-yi Āmūzishī wa Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]
- Muṣṭafawī, Ḥasan (1989/1368 SH). Al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm. Tehran: Vizārat-i Farhang wa Irshād-i Islāmī. [In Persian]
- Mughniyyah, Muḥammad Jawād (1424 AH). Tafsīr al-Kāshif. Iran: Dār al-Kitāb al-Islāmī. [In Arabic]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir (1995/1374 SH). Tafsīr-i Nimūnah. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Al-Naḥḥās, Abū Ja'far (1409 AH). Ma'ānī al-Qur'ān. Mecca: Jāmi'at Umm al-Qurā. [In Arabic]

قبسات (فصلنامه علمی در حوزه فلسفه دین و کلام جدید)
سال سی و یکم / شماره ۱۱۹ / بهار ۱۴۰۵
ISSN: 1028-4538
نوع مقاله: علمی - پژوهشی
<https://qabasat.iict.ac.ir>

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

محمد باقر پورامینی

دانشیار گروه کلام اسلامی و الهیات جدید پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران.

Email: pouramini47@yahoo.com

استناد به این مقاله:

پورامینی، محمد باقر: (۱۴۰۵). مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی. قبسات، ۳۱ (۱)، ۶۱-۸۸.

doi: [10.22034/qabasat.2026.2071118.2442](https://doi.org/10.22034/qabasat.2026.2071118.2442)

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۶

چکیده

این مقاله به بررسی رابطه مفهومی و منطقی دو صفت بنیادین خداوند، «ربوبیت» (مالکیت و تدبیر جهان) و «الوهیت» (شایستگی ذاتی برای پرستش) می‌پردازد. مسئله اصلی نقد دیدگاه جریان سلفیه به‌ویژه ابن تیمیه و پیروانش است که قائل به جدایی و عدم ضرورت تلازم میان این دو مفهوم‌اند. سلفیان با استناد به ادعای خود مبنی بر باور مشرکان مکه به ربوبیت خدا، توحید ربوبی را برای نجات کافی ندانسته و توحید الوهی را محور اصلی دعوت پیامبران می‌دانند. این نگاه به ارائه تعریف گسترده از شرک انجامیده و بسیاری از اعمال رایج مسلمانان مانند توسل و زیارت را شرک می‌خواند. مقاله حاضر با روشی توصیفی-تحلیلی ادعای انفکاک این دو مفهوم را به چالش کشیده، ارتباط ناگسستنی آنها را اثبات می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد اولاً ادعای موحذبودن مشرکان در توحید ربوبی با شواهد قرآنی و تاریخی در تضاد است. ثانیاً دعوت همه پیامبران شامل هر دو نوع توحید بوده و این دو در قرآن به صورت هم‌آیند و مکمل یکدیگر به کار رفته‌اند. درنهایت از منظر عقلی، ربوبیت مقدمه و علت الوهیت است؛ تنها وجودی که مالک و مدبر حقیقی جهان است، سزاوار پرستش انحصاری می‌باشد. بنابراین شرک در الوهیت ریشه در شرک در ربوبیت دارد و اقرار به ربوبیت یگانه خدا، مستلزم اقرار به الوهیت انحصاری اوست.

واژگان کلیدی

ربوبیت، الوهیت، توحید، سلفیه، شرک، عبادت، قرآن.

قبسات

سال سی و یکم
شماره یکصد و نوزدهم / بهار ۱۴۰۵

۶۵

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-By-NC): <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>,

which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

۱. بیان مسئله

تبیین دقیق رابطه مفهومی و منطقی میان دو صفت اساسی خداوند، «ربوبیت» (مالکیت، تدبیر و پروردگاری جهان) و «الوهیت» (استحقاق ذاتی پرستش و عبادت) از جمله مباحث بنیادین و در عین حال چالش‌برانگیز در کلام اسلامی محسوب می‌شود. اگرچه این دو مفهوم در نگاه نخست قابل تمایزند، اما همین امکان انتزاعی به کانون یک مناقشه کلامی تاریخی تبدیل شده که پیامدهای عملی گسترده‌ای در سپهر دین‌داری و حتی روابط اجتماعی مسلمانان داشته است.

در مرکز این مناقشه، دیدگاه جریان سلفیه قرار دارد که با اتکا به آرای ابن‌تیمیه قائل به انفکاک و عدم تلازم ضروری بین «اقرار به ربوبیت» و «التزام به الوهیت» است. بر اساس این دیدگاه، اقرار به توحید ربوبی - یعنی پذیرش یگانگی خدا در آفرینش و تدبیر جهان - به‌تنهایی برای نجات انسان کافی نیست و مشرکان عصر جاهلی نیز با وجود پرستش‌ت‌ها به ربوبیت خداوند معترف بوده‌اند. در نتیجه دعوت اصلی انبیا منحصرأ معطوف به توحید در عبادت (الوهیت) بوده است.

این انگاره نظری صرفاً یک بحث انتزاعی نیست، بلکه به سنگ‌بنای منظومه فکری سلفیه در بسیاری از فروع اعتقادی و عملی تبدیل شده است. مهم‌ترین پیامدهای عملی این نگاه، ارائه تعریف خاص از شرک است که دایره آن را به‌شدت گسترش می‌دهد. سلفیان با محور قراردادن توحید عبادی و تکیه بر فهم خاص خود از توحید ربوبی، اموری چون استغاثه، توسل، تبرک، زیارت قبور و طلب شفاعت را عبادت غیر خدا تلقی کرده، مرتکبان این اعمال - از جمله کسانی که به پیامبر (ص)، اهل بیت، پیامبران و اولیای الهی متوسل می‌شوند - را مشرک می‌نامند (ابن تیمیه، ۱۴۱۲، ص ۵۴/آل‌الشیخ، ۱۳۷۷، صص ۱۳۳ و ۲۲۹-۲۳۲). در این رویکرد عبادت مبتنی بر ربوبیت نیست و حتی مشرکان مکه - با فرض باور به ربوبیت الهی - موحدتر از مسلمانان معاصر قلمداد می‌شوند. ابن‌تیمیه با تأکید بر انحصار تدبیر عالم تکوین نزد خداوند، شرک ربوبی را تنها در صورتی محقق می‌داند که برای غیر خدا قدرتی مستقل در تصرف تکوینی ثابت شود و تفاوتی بین قدرت مأذون و استقلال قائل نمی‌شود (ابن تیمیه،

تبیین

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

۱۴۱۶، ج ۱۳، ص ۲۱۳). عبدالعزیز بن یاز نیز اعتقاد به هر گونه تأثیر و تدبیر مخلوقات - حتی به اذن خدا- را کفر می‌داند و مدعی است: «یزعم أن هذا التصرف بإذن الله و أنها تدبر كذا و هذا أيضا باطل و كفر و ضلال» (بن یاز، بی تا، ج ۸، ص ۱۲۲). این دیدگاه با استناد به ادعای تاریخی خود مبنی بر تفکیک باور مشرکان، عمل مسلمانان معاصر را هم‌سنگ با عمل مشرکان جاهلی می‌پندارد؛ حال آنکه انکار مطلق هر گونه تأثیر برای مخلوقات - حتی به اذن الله- با آیات قرآن در تعارض است؛ چراکه قرآن صراحتاً فرشتگان را «مدبرات امر» (نازعات: ۵) می‌خواند و برای انسان‌ها نیز نقش‌هایی چون «رزق» دادن (بقره: ۲۳۳) قائل است. تمایز بین «تأثیر استقلالی» خدا و «تأثیر اذنی و تبعی» مخلوقات، این تعارض ظاهری را برطرف می‌کند.

مسئله اصلی این پژوهش واکاوی ادعای محوری سلفیه در تفکیک ربوبیت از الوهیت و پیامدهای گسترده آن است. پرسش‌های اساسی این تحقیق عبارت‌اند از:

- آیا این تفکیک مفهومی از پشتوانه متقن قرآنی، تاریخی و عقلی برخوردار است؟
- آیا می‌توان منطقاً ادعا کرد که مشرکان مکه به ربوبیت تکوینی و مطلق الله معترف بودند؟
- آیا اساساً «رب» بودن خدا - به معنای مالک و مدبر هستی - مستلزم «اله» بودن او - به معنای تنها معبود حقیقی - نیست؟

ابهام و اختلاف در پاسخ به این پرسش‌ها مسئله این تحقیق را شکل می‌دهد. ادعای سلفیان در صورت صحت، مستلزم بازخوانی بسیاری از باورهای رایج اسلامی است و در صورت بطلان، بنیان نظری این جریان را با چالش جدی مواجه می‌کند. بنابراین واکاوی این مسئله صرفاً یک تحقیق تاریخی - کلامی نیست، بلکه امری ضروری برای فهم یکی از ریشه‌های اصلی تنش‌های اعتقادی در جهان اسلام معاصر است.

۲. پیشینه تحقیق

مباحث مرتبط با رابطه ربوبیت و الوهیت به صورت پراکنده در آثار متکلمان و مفسران

مسلمان مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه /بومنصور ماتریدی در **تأویلات اهل السنة** باورمندی به توحید در الوهیت را نتیجه طبیعی و مترتب بر پذیرش توحید در ربوبیت می‌داند و استدلال می‌کند که انسان تنها در برابر کسی سر تعظیم فرود می‌آورد که او را خالق و مدبر هستی خود بداند (الماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۶۰۹). سید قطب در **فی ظلال القرآن** بر این باور است که توحید الوهی (انحصار عبادت برای خدا) از ضروریات و مقتضیات منطقی توحید ربوبی (اقرار به حاکمیت و تدبیر الهی) است و با اثبات دومی، اولی خودبه‌خود ثابت می‌شود (سید قطب، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۱۸۲۳). همین دیدگاه را مصباح یزدی در **معارف قرآن** با تأکید بر جنبه فلسفی مسئله پی گرفته، استدلال می‌کند که پرستش که اظهار بندگی در برابر مالک حقیقی است، تنها در سایه اعتقاد به ربوبیت تکوینی و تشریحی خداوند معنا می‌یابد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۵۸).

افزون بر آثار فوق پژوهش‌های مستقلی نیز به موضوع رابطه این دو مفهوم پرداخته‌اند. مقاله «بررسی تطبیقی رابطه مفهوم "رب" و "اله" از دیدگاه وهابیت و شیعه» نوشته /براهیم کاظمی و علی ربانی گلبایگانی (منتشر شده در **فصلنامه سلفی پژوهی**، شماره ۵) به بررسی تطبیقی این رابطه از منظر دو مکتب فکری پرداخته و یافته‌های آن حکایت از آن دارد که درحالی‌که شیعه قائل به ملازمه عقلی میان این دو مفهوم است، جریان وهابیت با وجود ادعای شمولیت توحید الوهیت بر ربوبیت، در عمل به تفکیک آنها گرایش دارد و هر گونه رابطه ضروری عقلی بین آنها را انکار می‌کند. همچنین مقاله «بررسی آرای مفسران درباره چستی ربوبیت و الوهیت فرعون» اثر زهره بابا/حمیدی (فصلنامه قرآن‌شناسی، شماره ۲۶) با بررسی موردی ادعاهای فرعون به این نتیجه رسیده که وی ابتدا ادعای ربوبیت کرد و سپس به ادعای الوهیت رسید؛ ترتیبی که نشان می‌دهد در تجربه تاریخی و ادعا ربوبیت مقدم بر الوهیت بوده است.

با در نظر گرفتن پژوهش‌های ارزشمند پیشین، این مقاله در پی آن است با نوآوری در پر کردن خلأهای موجود، از طریق تمرکز نظام‌مند بر ادله قرآنی به عنوان اصلی‌ترین منبع استنباط عقیدتی، به ارائه ادله نقلی مستحکمی برای اثبات تلازم ربوبیت و الوهیت بپردازد. همچنین با

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

واکاوی و نقد ادعای تاریخی سلفیه مبنی بر اقرار مشرکان مکه به توحید ربوبی و نشان دادن شرک آنان در عرصه ربوبیت بر اساس شواهد تاریخی و قرآنی، به بررسی پیامدهای عملی-اجتماعی تفکیک این دو مفهوم در میان امت مسلمان به‌ویژه جهان معاصر اسلام پرداخته، با تحلیل ادله عقلی طرفداران نظریه انفکاک، تناقضات درونی این استدلال‌ها را آشکار می‌کند. بر این اساس مقاله حاضر با روشی توصیفی-تحلیلی در پی اثبات پیوند ناگسستنی ربوبیت و الوهیت بوده، نشان می‌دهد چگونه شرک در الوهیت ریشه در شرک در ربوبیت دارد و اقرار به ربوبیت یگانه خداوند، ناگزیر به اقرار به الوهیت انحصاری او منجر می‌شود.

۳. معنائشناسی

الف) مفهوم «رب» و توحید ربوبی

واژه «رَبَّ» از جمله کلمات مُضَاعَف (دارای حرف میانی تکراری) و برخاسته از ریشه «ر-ب-ب» است. این ریشه، دلالت بر مالکیت و «تدبیر» دارد و اهل لغت، معنای دقیق آن را «مالک و صاحب اختیار» دانسته‌اند؛ چنان‌که جوهری در **الصحاح** آورده است: «رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ: مَالِكُهُ» (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۳۰). بر این اساس تنها کسی شایسته پرستش است که واجد مقام «ربوبیت»-یعنی مالکیت، تدبیر و اداره جهان- باشد و آفریدگان نیز به حکم نیاز فطری خویش، در برابر این جایگاه سر تعظیم فرود می‌آورند (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۵۲۲). این مفهوم به گسترده‌ترین و حقیقی‌ترین شکل، تنها بر خداوند متعال صدق می‌کند.

محمد رشیدرضا مؤلف تفسیر المنار نیز «رَبَّ» را به «سَيِّدِ مَالِكٍ وَ دَارِئِ قُدْرَتِ تَصَرَّفٍ» معنا کرده و می‌نویسد: «وَ الرَّبُّ هُوَ السَّيِّدُ الْمَالِكُ وَ الْمُرَبِّي الْمُنْتَصِرَفُ» (رشیدرضا، ۱۹۹۰، ج ۷، ص ۵۶۹). وی در جای دیگری با صراحت بیشتر، مفهوم «تدبیر» را در تعریف «رب» وارد کرده است: «الرَّبُّ هُوَ السَّيِّدُ وَ الْمَالِكُ الْمُدَبِّرُ الْمُرَبِّي» (رشیدرضا، ۱۹۹۰، ج ۸، ص ۴۴۴). رشیدرضا با توسعه در معنای واژه، معتقد است «رب» به معنای مالک و مربی

تقیست

است که زبردست خود را تربیت و امور وی را تدبیر می‌کند (رشیدرضا، ۱۹۹۰، ج ۷، ص ۱۵۶۸ و ج ۸، ص ۴۴۵). به نظر می‌رسد وی در معنای «رب» بین دو ماده «رَبَّ» - به معنای مالک - و «رَبَّى» - به معنای تربیت و رشد - تمایزی قائل نیست. در مقابل علامه طباطبایی واژه «رب» را منحصرأً از ماده «ر-ب-ب» می‌داند که معنای اصلی آن «مالکیت» است و چنین معنا می‌شود: «مالکی که امر مملوک خود را تدبیر می‌کند» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۱). از این منظر «تربیت» مفهوم اصلی رب نیست، بلکه لازمه معنای آن - یعنی مالکیت و تدبیر - به شمار می‌رود. خود «تدبیر» به معنای ایجاد نظم و ترتیب در اشیا و قراردادن هر یک در جایگاه مناسب خود برای رسیدن به غرض مطلوب تعریف شده است و مراد از تدبیر امر جهان، ایجاد نظمی خاص در میان موجودات است تا هر یک به کمال شایسته خود دست یابد (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۱، ص ۲۸۹-۲۹۰).

اگرچه واژه «ربوبیت» به صورت اسم مصدر در قرآن ذکر نشده، اما مشتقات ریشه «ر.ب.ب» - به‌ویژه واژه «رَبَّ» - نزدیک به نهصد بار در قرآن تکرار شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۳۷۴). آیات متعددی بر انحصار ربوبیت برای خداوند دلالت دارند؛ از جمله آیات ۱ تا ۳ سوره حمد، آیه ۱۶۴ سوره انعام، آیه ۱۶ سوره رعد، آیه ۱۱۶ سوره مؤمنون، آیه ۱۲۶ سوره صافات، آیات ۳ و ۳۱ سوره یونس و آیات ۹ تا ۱۲ سوره فصلت.

ربوبیت به صورت مطلق (بدون اضافه به چیزی) تنها برای خداوند به کار می‌رود؛ زیرا استفاده مطلق از این واژه، مالکیت همه مخلوقات را در بر دارد (طوسی، بی تا، ج ۱، ص ۳۲ و ج ۲، ص ۴۷۲ و ج ۵، ص ۳۳۴). بر این اساس کاربرد واژه «رب» در حالت مضاف (مانند: رَبُّ الْبَيْتِ [مالک خانه] یا رَبُّ الْإِبِلِ [مالک شتر]) برای غیر خداوند جایز شمرده شده است (طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۴۷۲ و ج ۵، ص ۳۳۴).

در کنار شناخت معنای رب، توحید ربوبی نیز معنا می‌شود که حاکمیت مطلق الهی بر نظام آفرینش است. پس از مرحله آفرینش، تدبیر و اداره عالم نیز منحصرأً توسط خداوند صورت می‌پذیرد و به کسی واگذار نشده است. آیاتی همچون «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» (اعراف: ۵۴) به‌وضوح بیانگر این حقیقت‌اند که هم آفرینش و هم امر (اداره) جهان، منحصرأً در اختیار

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

پروردگار است. در حوزه تشریح نیز آیه «إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ» (یوسف: ۴۰) بر انحصار حکومت و قانون‌گذاری برای خداوند دلالت می‌کند.

ب) مفهوم «اله» و توحید الوهی

واژه «اله» بر اساس دیدگاه رایج اهل لغت از ماده «أَلِهَ — يَأْلَهُ» به معنای «عَبَدَ — يَعْبُدُ» (پرستش کردن) مشتق شده است. بر این اساس معنای لغوی «اله»، «معبود» است. در اصطلاح کلامی و قرآنی، «اله» به موجودی اطلاق می‌گردد که به دلیل برخوردار بودن ذاتی از صفات ربوبیت - همچون مالکیت مطلق، قدرت فراشر و تدبیر جهان - شایستگی انحصاری پرستش را دارد. این ارتباط معنایی بین «الوهیت» (اله بودن) و «عبادت» به گونه‌ای است که حتی لفظ جلاله «الله» - طبق نظر بسیاری از لغویان - از همین ریشه (أل ه) و به معنای «ذات مستحق عبادت» یا به تعبیر ساده‌تر «معبود» اخذ شده است (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۲۲۳/فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۱ ص ۹۸).

این برداشت که «اله» به معنای «معبود» است، از آیه شریفه «وَيَذَرَكْ وَالْهَيْكَلُ: وَ تَوُو مَعْبُودَاتِ رَا رَهَا كُنْد» (اعراف: ۱۲۷) نیز استنباط می‌شود. اگر قرائت ابن عباس - که آن را با کسر همزه (إِلْهَيْكَلُ) می‌خواند - صحیح دانسته شود، معنای آن صراحتاً «عبادتک» (پرستش تو) خواهد بود (نخاس، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۶۵). در قلب مفهوم «عبادت» معنای خضوع و فروتنی نهفته است. این نکته کلیدی را باید در تمامی تعاریفی که فرهنگ‌نویسان عرب برای واژه «اله» بر شمرده‌اند، مد نظر داشت؛ تعاریفی همچون: موجودی که شناختش موجب حیرت است، پناهگاه و ملجأ، چیزی که مورد شیفتگی قرار گیرد، موجود با عظمت و موجودی که از دیدگان پنهان است (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۲۴۸/ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۸۹/راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۳/مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۱۰۶).

طباطبایی «اله» را به معنای «معبود بحق» تفسیر کرده (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۹۳) و «الوهیت» را به معنای «استحقاق برای عبودیت» می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۸۵). از این رو معنای اصطلاحی «اله» با معنای لغوی آن تفاوت دارد. در معنای

تقیست

اصطلاحی، «اله» موجودی حقیقی است که استحقاق عبودیت دارد. مصباح یزدی نیز همین معنا را پی گرفته و معتقد است در «اله» -مانند بسیاری از مشتقات- معنای شائیت و شایستگی لحاظ شده است و از این رو می‌توان آن را «پرستیدنی» یا «شایسته پرستش» معنا کرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۳۲). این دیدگاه در آثار برخی مفسران دیگر نیز عنوان شده است؛ آنان بر این باورند که «اله» کسی است که مستحق عبادت است و معبود شما همان کسی است که -به عنوان خالق، مالک و مدبر آسمان‌ها و زمین- شایسته این پرستش است (طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۴۸۳/ ابن کثیر، ۱۴۰۲، ج ۷، ص ۴).

برخی آیات قرآن کریم به صراحت بر رابطه ذاتی میان «الوهیت» و «عبادت» دلالت می‌کنند؛ مانند آیه «إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي» (طه: ۱۴). گروهی از مفسران بر این باورند که حرف «فاء» در «فَاعْبُدْنِي» بیانگر نتیجه‌گیری است؛ یعنی عبادت خدا به تبع الوهیت ذاتی او واجب گردیده است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۲، ص ۱۹).

توحید در الوهیت یا توحید عبادی -که از مصادیق توحید عملی به شمار می‌رود- به این معناست که عبادت تنها شایسته خداوند است و هیچ کس جز او سزاوار پرستش نیست. کلمه طیبه «لا اله الا الله» بیش از هر چیز ناظر بر همین جنبه عملی توحید است و بر انحصار پرستش برای خداوند و نفی هر معبودی جز او تأکید دارد. از این رو این شاخه از توحید به «توحید در الوهیت و معبودیت» نامیده می‌شود. قرآن، توحید در پرستش را اصل مشترک در میان تمام پیامبران می‌شمارد: «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ: و در حقیقت، در میان هر امتی فرستاده‌ای برانگیختیم که خدا را پرستید و از طاغوت بپرهیزید» (نحل: ۳۶).

۴. سلفیان و نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت

رابطه «ربوبیت» و «الوهیت» یا «عبادت» از جمله چالشی‌ترین مباحث میان سلفیان و مخالفان آنان به شمار می‌رود که ریشه در فهم خاص سلفیان از ماهیت ربوبیت، نسبت آن با الوهیت و نوع موحدان بدان دارد. سلفیان با ادعای بازگرداندن اسلام به دوران آغازین و سده‌های نخستین، اطمینان از خلوص اسلامی را در گرو پیروی از سلف صالح می‌دانند و بر

تبیین

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

محور این ادعا، معنای خاصی از توحید ارلئه کرده‌اند که بر اساس آن، افراد نامعتقد به این رویکرد، مشرک تلقی می‌شوند. این جریان به مثابه یک مکتب اعتقادی، ریشه در جهت‌گیری اصحاب حدیث و دعوت/حمد بن حنبل (متوفای ۲۴۱ ق) دارد (شهرستانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۱۸-۱۱۹) و با تأسیس‌گری/ابن تیمیه و نقش ترویجی محمد بن عبدالوهاب و دیگر سلفیان معاصر سامان یافت. شعار محوری آنان «توحید» بود.

سلفیان بر انفکاک ربوبیت از الوهیت اصرار دارند و عبادت را مترتب بر ربوبیت نمی‌دانند. هسته این دیدگاه را می‌توان در چند گزاره کلیدی خلاصه کرد:

الف) تقسیم‌بندی توحید: ابن تیمیه توحید را به سه دسته ربوبی، اسما و صفات و الوهی تقسیم می‌کند (ابن تیمیه، ۱۴۲۱، ص ۷). وی با تأکید بر اقرار همگانی خلائق به توحید ربوبی، تقسیم‌بندی متکلمان را نقد و آنان را متهم می‌کند که توحید را تنها در «توحید ذات»، «توحید صفات» و «توحید افعال» منحصر کرده‌اند. به زعم او توحید متکلمان همان «توحید ربوبیت» است، حال آنکه مهم‌تر از آن، «توحید الوهیت» است (ابن تیمیه، ۱۴۲۱، ص ۱۶۵-۱۸۰). وی در جای دیگری با برجسته‌سازی توحید الوهی و عبادی، به ارلئه تقسیم‌بندی دوگانه مبادرت کرده و آن را به «توحید ربوبی» و «توحید طلب و سؤال» - که همان توحید الوهی است - تقسیم می‌کند (ابن تیمیه، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۲۴۹).

ب) پاورمندی مشرکان به توحید ربوبی: به باور سلفیان اقرار به توحید ربوبی به تنهایی برای نجات انسان کافی نیست؛ چراکه حتی مشرکان عصر جاهلی نیز به این نوع توحید معترف بودند، اما با پرستش بت‌ها مرتکب شرک در الوهیت می‌شدند. ابن تیمیه با استفاده از اصطلاح «توحید الالوهیة» به جای توحید عبادی، آن را در مقابل «توحید الربوبیة» قرار می‌دهد. از نظر وی مشرکان به توحید ربوبی معتقد بودند، زیرا تمام موجودات ممکن الوجود به‌ناچار برای وجود خود نیازمند غیرند و این نیازمندی، دلالت بر وجود واجب الوجودی بی‌نیاز دارد که همان توحید ربوبی است (ابن تیمیه، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۳۷). او صراحتاً بیان می‌دارد: «تَوْحِيدُ الْمُشْرِكِينَ وَهُوَ تَوْحِيدُ الرَّبُوبِيَّةِ» (ابن تیمیه، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ص ۲۱۳) و نیز «أَمَّا مُجَرَّدُ تَوْحِيدِ الرَّبُوبِيَّةِ وَهُوَ شُهُودُ رَبُوبِيَّةِ الْحَقِّ لِكُلِّ شَيْءٍ فَهَذَا التَّوْحِيدُ كَانَ فِي الْمُشْرِكِينَ» (ابن تیمیه،

تقسیم

۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۱). البته وی در تعریف شرک ربوبی، مشرکان را نیز شامل می‌شمارد و معتقد است اگر کسی معتقد باشد که اعطا، منع، ضرررسانی، نفع‌دهی، عزیزگرداندن یا ذلیل‌کردن از غیر خدا سر می‌زند، مشرک به شرک ربوبی است.

سلفیان همسو با ابن تیمیه نیز مدعی‌اند همه امت‌های گذشته، حتی مشرکان، به توحید ربوبی باور داشته، منکر وجود دو رب برای عالم نبوده‌اند و تنها در عبادت مرتکب شرک می‌شدند (ابن تیمیه، ۱۴۱۱، ج ۹، ص ۳۴۴-۳۴۵/ بن باز، بی تا، ج ۲، ص ۷۱-۷۲/ ابن فوزان، ۱۴۲۰، ص ۱۶). محمد بن عبدالوهاب بر ایمان راسخ مشرکان به ربوبیت خدا تأکید داشت و آنان را از شرک ربوبی مبرا می‌دانست (محمد بن عبدالوهاب، ۱۴۱۸، صص ۵ و ۱۵). سلفیان توحید ربوبی را شامل «خلق» و «تدبیر» دانسته، بر این باورند توحید، همان اعتقاد به یگانگی پروردگار در آفرینش، روزی‌رسانی و تدبیر امور عالم است (سعدی، ۱۴۲۱، ص ۴۲).

ج) محوریت توحید الوهی در دعوت انبیا: به باور سلفیان دعوت اصلی انبیا معطوف به توحید در عبادت (الوهیت) بود که توحید ربوبی را نیز در خود مستتر دارد، اما عکس آن صادق نیست. ابن تیمیه مدعی است اسلام بر توحید الوهی و انحصار عبادت برای خداوند متعال بدون هیچ شریکی تأکید دارد و پیامبران صرفاً برای دعوت به توحید الوهی مبعوث شده‌اند (ابن تیمیه، ۱۴۱۱، ج ۹، ص ۳۴۴/ ابن تیمیه، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۸۰/ ج ۲، ص ۳۱). رشیدرضا به عنوان یکی از مروّجان اندیشه سلفی، به موحدبودن مشرکان در ربوبیت خداوند قائل است و دعوت پیامبران را شامل توحید ربوبی نمی‌داند (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۸۴). سلفیان فطری‌بودن توحید ربوبی را دلیل انحصار دعوت انبیا به توحید الوهی می‌دانند. صالح آل‌شیخ مدعی است همه مردم به صورت فطری به رب اقرار دارند و مشرکان نیز منکر توحید ربوبی نبوده‌اند: «فالناس مفطورون علی الاقرار بالرب ولهذا لم یکن المشرکون ینکرون توحید الربوبیه» (آل‌شیخ، ۱۴۲۴، ص ۱۹۷). بن جبرین تصریح می‌کند که مقصود از توحیدی که انبیا برای دعوت به آن فرستاده شده‌اند، توحید ربوبی نیست؛ زیرا فطرت همگان بر اقرار به خالقیت و رازقیت خداوند قرار دارد (بعض علماء نجد، ۱۴۱۲، ص ۶-۷).

د) عدم تلازم و ترتب توحید ربوبی و الوهی: سلفیان عبادت را مترتب بر ربوبیت

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

نمی‌دانند. آنان با استناد به گفته ابن‌ابی‌العز که می‌گوید «توحید الإلهية متضمن لتوحيد الربوبية دون العكس» مدعی‌اند توحید در الوهیت، توحید ربوبی را در بر دارد، اما عکس آن برقرار نیست؛ به عبارت دیگر هر کس فقط خدا را بپرستد، باید معتقد باشد که او رب یگانه است، اما اقرار به ربوبیت، مستلزم عبادت نیست. مشرکان به توحید ربوبی باور داشتند، اما در عبادت مشرک بودند (محمد بن عبدالوهاب، ۱۴۱۸، ص ۱۵/ بن‌باز، بی‌تا، ج ۲، ص ۷۱-۷۲). ابن‌تیمیه اذعان دارد که «والرسل دعوا الخلق إلى توحيد الإلهية وذلك متضمن لتوحيد الربوبية»؛ یعنی انبیا تنها برای دعوت به توحید الوهی مبعوث شده‌اند که خود متضمن توحید ربوبی است، وگرنه توحید ربوبی به تنهایی مانع گمراهی انسان نمی‌شود (ابن‌تیمیه، ۱۴۱۱، ج ۹، ص ۳۴۴). شمس‌الدین افغانی نیز با نقل قولی از ابن‌ابی‌العز می‌نویسد: «أن توحيد الربوبية أمر فطري مركوز مستقر في فطر الناس وأن المشركين كانوا معترفين به وأن مفترق الطرق والمعترك إنما هو توحيد الألوهية؛ فعلم أن المطلوب هو توحيد الإلهية الذي يتضمن توحيد الربوبية» (افغانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۱۲۴). به عبارت دیگر توحید ربوبی امری فطری است و نزاع اصلی بر سر توحید الوهی است که متضمن توحید ربوبی نیز هست. بی‌تردید این نگاه به کاهش جایگاه توحید ربوبی می‌انجامد و آن را به حاشیه می‌راند. در این جستار بر محور اثبات پیوستگی ربوبیت و عبادت، دیدگاه سلفیان در انفکاک این دو بررسی و نقد خواهد شد.

۵. بررسی و نقد: اثبات پیوستگی ربوبیت و الوهیت

تقسیم‌بندی توحید به اقسامی چون «توحید ربوبی» و «توحید الوهی» اگرچه در دوران متأخر رواج یافته، اما خود منشأ چالش‌ها و مناقشات عمیق کلامی شده است. این جستار بر آن است با واکاوی دقیق متون اسلامی و آرای اندیشمندان فرق مختلف، به بررسی و نقد ادعای «انفکاک و گسست میان ربوبیت و الوهیت» پردازد و با استناد به آیات قرآن کریم و روایات، پیوستگی ذاتی و منطقی این دو مفهوم را به عنوان دیدگاهی که مورد اجماع مسلمانان پیشین بوده، به اثبات رساند.

تقیست

الف) بدعت در مراتب توحید

تقسیم‌بندی دوگانه توحید به «الوهیت» و «ربوبیت» با هدف فروکاستن جایگاه توحید ربوبی و در پی آن، ایجاد انفکاک و گسست میان ربوبیت و الوهیت ارائه شده است. عالمان اهل سنت این تقسیم‌بندی را پیش از ابن‌تیمیه ناشناخته، بی‌معنا و غیر معقول دانسته، تأکید می‌کنند: «فإن الإله الحق هو الرب الحق، و الإله الباطل هو الرب الباطل و لا يستحق العبادة و التأليه إلا من كان ربا» (الدجوی، بی‌تا، ص ۲۵۵).

تقسیم‌بندی ابن‌تیمیه مورد نقد جدی مراجع دینی اهل سنت در دوره معاصر قرار گرفته است و ایشان تقسیم توحید به الوهی و ربوبی را از تقسیمات بدعت‌آمیزی می‌دانند که نزد سلف صالح شناخته شده نبوده و نخستین بار/ابن‌تیمیه آن را ابداع کرده است، این تقسیم با اجماع مسلمانان پیش از او در تضاد است (مروزق، ۱۳۸۷، ص ۸۹).

ب) نفی موحدانگاری مشرکان در توحید ربوبی

قرآن کریم مشرکان را نه تنها در عبادت که در ربوبیت نیز مشرک می‌خواند. آیاتی همچون «أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ * لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا» (انبیاء: ۲۱-۲۲) به صراحت نشان می‌دهد از منظر قرآن، بت‌ها رقیب خدا در تدبیر عالم (احیای اموات) تلقی می‌شدند. مفسرانی چون طبری و طبرسی واژه «یُنشِرُونَ» را به «یُحْيُونَ الْمَوْتَى» (زنده کردن مردگان) تفسیر کرده‌اند که مؤیدی بر باور مشرکان به ربوبیت آلهه است (الطبری، ۱۴۲۰، ج ۱۶، ص ۲۴۵/الطبرسی، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۷۰).

مشرکان، با وجود اعتقاد به توحید در خالقیت، توحید ربوبی را انکار کرده، اداره و تدبیر امور هستی را به خدایان دیگر نسبت می‌دادند. آنان در خالقیت خداوند متعال مناقشه‌ای نداشتند، بلکه برای شرکای خداوند، ادعای «تدبیر - و نه خلق» می‌کردند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۷، ص ۲۶۶). آنان به ارباب گونه‌گون باور داشتند و برای صفات خدا نظمی طولی یا عرضی قائل بودند که خود مستلزم تفرقه در ذات الهی بود؛ به گونه‌ای که هر صفتی را به اعتبار موقعیتش می‌پرستیدند: یکی را اله علم و دیگری را اله قدرت، یکی را اله آسمان و

تقی

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

دیگری را اله زمین و برخی را نیز اله جمال، محبت، امنیت یا روزی می دانستند. همچنین جن را می پرستیدند و آنان را مبادی شر در عالم می پنداشتند و مرگ، زوال نعمت، فقر، درد و اندوه را به آنان نسبت می دادند (طباطبایی، ۱۳۸۷، ج ۱۱، ص ۱۷۵).

تفسیر نادرست «ربوبیت» به «خالقیت» از اشتباهات رایج وهابیت است؛ چراکه مشرکان عرب قائل به خالقیت بت‌ها نبودند، ولی به ربوبیت آنان معتقد بودند: «وَلَيْنَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ» (لقمان: ۲۵). واژه «رب» به معنای مالک و صاحب است و مالکیت بر یک موجود یا یک مزرعه، با خالقیت و آفرینندگی مناسبت ندارد، بلکه با مقام سرپرستی، کارگردانی و تدبیر مرتبط است. بنابراین به جای اصطلاح «توحید ربوبیت»، که در قرآن نیامده، شایسته است از اصطلاح قرآنی «توحید در خالقیت» استفاده شود (سبحانی، ۱۴۰۶، ص ۴۹). بر این اساس همگان - حتی مشرکان - به توحید در خالقیت معترف بودند و به فرموده قرآن، ایشان پس از تذکر و پرسش به آن اقرار می کردند: «وَلَيْنَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ» (لقمان: ۲۵).

این دیدگاه که مشرکان به توحید ربوبی باور داشتند، در میان سلف مطرح نبوده است؛ برای نمونه ابوحنیفه (متوفای ۱۵۰ق) اقرار به ربوبیت را جزئی از ایمان می شمرد (ابوحنیفه، ۱۴۱۹، ص ۳۱). از این رو فرض موحدبودن مشرکان در ربوبیت نادرست خواهد بود. علمای بزرگی همچون بیضاوی اذعان دارند که مشرکان هم در ربوبیت و هم در الوهیت شرک می ورزیدند. وی ذیل آیه «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» (یوسف: ۱۰۶) می نویسد: «إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ بِعِبَادَةِ غَيْرِهِ أَوْ بِاتِّخَاذِ الْأَحْبَارِ أَرْبَابًا» (البيضاوی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۱۷۸).

نگاه محمد بن عبدالوهاب در این زمینه با دیدگاه استادش، محمد حیات سنندی، در تضاد است. سنندی معتقد است «نوعی از خلق [مانند جن و انس] طبعاً بر معرفت توحید [ربوبی] آفریده نشده‌اند؛ از این رو خداوند رسولانی را با معجزات فرستاد تا آنان را به وحدانیت پروردگار عالمیان رهنمون شوند» (سنندی، شرح مقدمه عقائد أهل السنة، ص ۳۶). افزون بر این جمعی از سلفیان معاصر، مانند صالح بن فوزان، بر خلاف ابن عبدالوهاب، بر وقوع شرک ربوبی در میان مشرکان تأکید دارند و معتقدند آنان معبودان خود را «رب» می دانستند (الفوزان، بی تا، ص ۲۲).

تقیست

برخی منتقدان وهابیت موحدانگاری مشرکان در توحید ربوبی را مخالف آیه «... وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِّنَ الذَّلِّ» (اسراء: ۱۱۱) می‌دانند و استدلال می‌کنند که مشرکان معتقد بودند خداوند سرپرستانی را به طور مستقل برای اداره عالم گمارده است که این خود دلیلی بر شرک ربوبی آنان است؛ چنان‌که تفاسیر این آیه نیز بر همین امر دلالت دارد (العونى، بی‌تا، ص ۱۱).

سعید عبداللطیف فوده، عالم شافعی اشعری، مدعی است مشرکان به دو امر اعتراف داشتند: یکی پرستش غیرخدا و دیگری باور به نوعی ربوبیت برای آنان که از آیه «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى» (زمر: ۳) برداشت می‌شد. به باور وی این دو قسم توحید (ربوبی و عبودی) به یک امر واحد باز می‌گردند و محال است فردی در توحید ربوبی موحد، ولی در توحید عبودی مشرک باشد (فوده، بی‌تا، صص ۱۰۸ و ۱۱۸).

سقاف نیز معتقد است اگر از آیه «مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى» استنباط شود که مشرکان خود را در توحید ربوبی موحد می‌دانستند، باید گفت آنان در این ادعا دروغ می‌گفتند و درحقیقت مشرک بودند. دلیل بر دروغ‌بودن ادعای آنان، ادامه آیه است: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ» که نافی سخن آنان است (السقاف، ۱۴۲۸، ص ۱۰۱). احمد زینی دحلان نیز اشاره کرده است مشرکان مورد اشاره در آیات، به استحقاق بت‌ها برای پرستش باورمند بودند و آنان را با اعتقاد به الوهیت و ربوبیتشان تکریم می‌کردند (زینی الدحلان، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵).

درنهایت سید قطب تصویری دیگر ارائه می‌دهد: وی معتقد است مشرکان به این امر اعتراف داشتند که خداوند روزی‌دهنده، زنده‌کننده و مدبر جهان است، ولی این اعتراف، مقتضیات عملی خود را در زندگی آنان نداشت. از مقتضیات این اعتراف، آن بود که ربوبیت و پرستش را منحصرأً برای خدا بدانند، جز او را نپرستند و در همه شئون زندگی، تنها او را حاکم و فرمان‌روا بشمارند (سید قطب، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۱۷۶۳).

ج) دعوت انبیا به ربوبیت و الوهیت

در فرهنگ قرآن دعوت انبیا به توحید، اعم از «توحید ربوبی» و «توحید الوهی» است؛ زیرا اله‌بودن خدای متعال عین رب‌بودن اوست. بنابراین عباراتی مانند «اعبدوا الله» در آیات

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

مربوط به دعوت انبیا بر هر دو معنای الوهیت و ربوبیت دلالت دارد. این دعوت منحصر به عبارت «اعبدوا الله» نبوده، بلکه با عبارت «اعبدوا ربکم» نیز بیان شده است که هر دو معنایی یکسان و دربرگیرنده یکدیگر دارند. دقت در آیاتی همچون «إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوا» (آل عمران: ۵۱/ ر.ک: اعراف: ۵۹/ اعراف: ۶۵/ نحل: ۳۶/ عنکبوت: ۱۶/ هود: ۵۰/ هود: ۸۴/ مؤمنون: ۳۲/ نمل: ۴۵/ بقره: ۲۱/ حج: ۷۷) که هر دو امر «(رب)» و «(عبودیت)» در آن ذکر شده، مؤید این مدعاست.

مطالعه آیات قرآن به روشنی نشان می‌دهد پیامبران الهی مردم را به سوی توحید در ربوبیت فرا می‌خواندند. تأکید فراوان ایشان بر این موضوع، خود گواهی روشن بر وجود شرک گسترده در مسئله ربوبیت در میان امت‌های گذشته است. به گواهی تاریخ ادیان آسمانی نیز محور درگیری پیامبران^(ع) با مشرکان، مسئله ربوبیت خداوند بوده است؛ چراکه بیشتر مردم، اگرچه الله را خالق جهان می‌دانستند، در اختصاص ربوبیت به او دچار اختلاف و شرک بودند (عسکری، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۰۱). برای نمونه حضرت ابراهیم^(ع) در مناظره با نمرود - که ادعای ربوبیت می‌کرد - هسته استدلال خود را بر توحید ربوبی قرار داد و فرمود: «رَبِّي الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ» (بقره: ۲۵۸)؛ همچنین به مشرکان زمان خود تأکید کرد که «رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (انبیاء: ۵۶). حضرت موسی^(ع) نیز مأموریت یافت در مقابل فرعون که صراحتاً ادعای «أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى» (نازعات: ۲۴) داشت، ربوبیت خداوند را اثبات کند. ایمان آوردن ساحران به «رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ» (طه: ۷۰) و «رَبِّ الْعَالَمِينَ» (شعراء: ۴۷) در برابر این ادعا، اعلان پیروزی توحید ربوبی بود. حضرت عیسی^(ع) نیز مردم را به این حقیقت فراخواند که «إِنَّ اللَّهَ هُوَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ» (آل عمران: ۵۱)؛ بیانی که پاسخی به انحرافات ایجاد شده در عرصه ربوبیت الهی بود.

در عصر پیامبر اسلام^(ص) نیز محور اختلاف مشرکان با ایشان، ربوبیت الهی بود نه خالقیت او (سبحانی، ۱۴۰۶، ص ۶۳-۶۴). مشرکان عرب پس از اسلام آوردن، به اشتباه خود اعتراف کردند که چرا خدایان باطل را «رَبِّ الْعَالَمِينَ» (شعراء: ۹۸) می‌پنداشتند. پیامبر اکرم^(ص) نیز مستقیماً خطاب به مشرکان فرمود: «رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ» (صافات: ۱۲۶).

تقیست

این آیات به وضوح ثابت می‌کند که دعوت به توحید ربوبی، در کنار توحید الوهی، سنگ بنای رسالت همه انبیای الهی بوده و آنان برای زدودن شرک از این اصل بنیادین مبعوث شده‌اند. استناد انحصار دعوت انبیا به «توحید الوهی» به بهانه فطری بودن «توحید ربوبی» محل تأمل است. هر چند آیه میثاق «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» (اعراف: ۱۷۲) بر فطری بودن شناخت ربوبیت دلالت دارد و خداوند پیمان توحید ربوبی را از انسان گرفته است (ر.ک: صدوق، ۱۴۱۶ق، ص ۳۳۰/ طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۸، ص ۳۰۷)؛ اما این امر با ادعای سلفیان وهابی - که قائل به وجود رابطه علی بین فطری بودن توحید و موحد ربوبی بودن مشرکان‌اند - بی ارتباط است. باید توجه داشت که فطرت تنها یک زمینه، استعداد و بستر برای هدایت و پذیرش توحید فراهم می‌کند و پیامبران برای بیداری و تقویت این بستر آمده‌اند نه اینکه ایمانی اجباری و تحمیلی ایجاد کنند. خداوند انسان را به گونه‌ای آفریده که زمینه پذیرش حق را دارد، اما این امر همواره با اختیار او همراه است. ادعای مذکور (سلفیان) با سه اشکال اساسی مواجه است:

۱. اگر فطرت به معنای ایمان اجباری و ذاتی غیرقابل انکار باشد، اصل «اختیار» انسان که مورد تأکید عقل و شرع است، نادیده گرفته می‌شود.
۲. وجود مشرکان در طول تاریخ، واقعیتی انکارناپذیر است. اگر فطرت به معنای ایمان اجباری باشد، نباید هیچ مشرک و غیر موحدی در طول تاریخ وجود داشته باشد.
۳. هدف اصلی از ارسال پیامبران و کتاب‌های آسمانی هدایت انسان‌هاست. اگر همه انسان‌ها به طور فطری و از روی اجبار موحد باشند، ارسال پیامبران لغو و بیهوده خواهد بود که با فلسفه بعثت و اساس دین در تناقض است.

د) هم‌آیندی ربوبیت و الوهیت

دو صفت «رَبِّ» و «اله» در قرآن کریم هم‌آیند و پیوسته‌اند و تلازم میان ربوبیت و الوهیت در آیات متعددی همچون «إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ * رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَسَارِقِ» (الصافات: ۴-۵) و نیز: «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ» (الدخان: ۸/ ر.ک: الرعد: ۳۰/ الکهف: ۱۴) به دست می‌آید.

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

از جمله آیاتی که بر پیوستگی میان دو صفت «اله» و «رَبِّ» دلالت دارد، آیه «وَمَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالرَّسُولِ يَدْعُوكُمْ لِتُؤْمِنُوا بِرَبِّكُمْ وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (الحديد: ۸) است که بر یکسانی ایمان به الوهیت و ربوبیت خداوند متعال اشاره دارد. از این رو مشرک در الوهیت ایزد متعال، مشرک در ربوبیت او نیز به شمار می‌رود.

در تفسیر ثعلبی ذیل آیه «وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الْآذِبَارَ» (الأحزاب: ۱۵) به دیدگاهی اشاره شده است که عهد مورد اشاره در آیه را عمل به دو شرط عبودیت و ربوبیت می‌داند (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۸۷). علامه طباطبایی نیز ذیل آیه «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» (الأنبياء: ۹۲)، ربوبیت و الوهیت را منصبی قراردادی ندانسته، هر دو را به معنای «مبدائیت تکوین» می‌شمارد. ایشان معتقد است جمله «أُمَّةً وَاحِدَةً» دلیل خطاب «فَاعْبُدُونِ» را نشان می‌دهد؛ با این توضیح که وقتی نوع انسان، واحدی واحد و امی یک‌پارچه و دارای هدف و مقصدی واحد - که همان سعادت زندگی انسانی است - باشد، محال است غیر از «رَبِّ» واحد، ارباب دیگری داشته باشد؛ چراکه ربوبیت و الوهیت، منصبی تشریفاتی و قراردادی نیست تا انسان به اختیار خود، هر کس یا هر چیزی را به عنوان «رَبِّ» خویش برگزیند، بلکه به معنای مبدأبودن در تکوین و تدبیر است. از آنجاکه همه انسان‌ها - از اولین تا آخرینشان - یک نوع و یک موجودند و نظام حاکم بر تدبیر امورشان نیز نظامی واحد، پیوسته و مرتبط است که اجزای آن به یکدیگر متصل می‌شوند، قهراً این نوع واحد و نظام واحد را تنها مالک و مدبری واحد به وجود آورده است. در نتیجه دیگر جای آن نیست که انسان‌ها در امر ربوبیت با هم اختلاف کنند و هر یک برای خود، ربی غیر از رب دیگری انتخاب کنند یا در عبادت، راهی غیر از راه دیگران پیمایند. پس انسان، نوعی واحد است و لازم است ربی واحد را بپذیرد؛ ربی که حقیقت ربوبیت را دارا باشد و او تنها خدای عزوجل است (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۴، ص ۴۵۵).

ه) ترتب الوهیت بر ربوبیت

صفت «ربوبیت» و صفت «الوهیت» ضمن پیوستگی، دارای رابطه‌ای طولی نیز هستند؛ به این معنا که ربوبیت منطقاً بر الوهیت تقدم دارد. بر این اساس تنها «رب» جهان است که

تجسس

شایستگی عبادت و پرستش را داراست؛ زیرا شایستگی پرستش منحصرأ از آن وجودی است که مالک و صاحب اختیار امور باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۶۲).

درواقع میان مفهوم «رب» و «اله» نوعی ملازمه عقلی برقرار است؛ به این ترتیب که هر کس به ربوبیت وجودی معتقد گردد، لازمه عقلی آن، اعتقاد به الوهیت اوست. «اله» همان «رب»ی است که انسان به سوی او گرایش می یابد و در پیشگاهش به عنوان پروردگار کرنش می کند. تا زمانی که انسان برای کسی یا چیزی مقام ربوبی قائل نشود، آن را به عنوان «اله» نمی پذیرد؛ به عبارت دیگر الوهیت بدون ربوبیت امکان پذیر نیست. از این رو «توحید در الوهیت» در پی «توحید در ربوبیت» تحقق می یابد؛ همان گونه که خاستگاه اصلی شرک در الوهیت، شرک در ربوبیت است و کسی که «رب» نباشد و انسان به ربوبیت او اعتقادی نداشته باشد، نمی تواند مورد پرستش قرار گیرد. بر این اساس مشرک به الوهیت ایزد متعال درحقیقت به ربوبیت او نیز مشرک است.

تدبیر و مدیریت جهان هستی منحصر به خداوند است و آیات الهی، با اثبات توحید ربوبی، عبادت را منحصرأ برای خداوند می دانند. به تعبیر *ابوالفتح رازی* «هیچ کس معبودی را عبادت نمی کند، مگر پس از آنکه به ربوبیت او اعتقاد کرده باشد» (رازی، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۴۰۷). ترتب و تالی منطقی عبادت بر ربوبیت در آیاتی همچون «وَإِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوهُ» (مریم: ۳۶) و «وَأَنَا رَبُّكُمْ فَأَعْبُدُونِ» (انبیاء: ۹۲) آشکارا مشاهده می شود. در برخی آیات دیگر مانند «اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ» (ملئده: ۷۲) و «اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ» (بقره: ۲۱) و «إِنَّ لِلَّذِينَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا... فَأَتَّبِعُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ» (عنکبوت: ۱۷)، ربوبیت به عنوان علت و دلیل عبادت ذکر شده است. این علیت ربوبیت برای عبادت در مفاهیمی چون خالقیت، روزی دهی و تدبیر امور متبلور می شود.

از آنجاکه وجود مالک و مدبری غیر از «رب» یگانه محال است، معبودبودن نیز منحصرأ برای اوست. در آیاتی همچون «ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَأَعْبُدُوهُ» (انعام: ۱۰۲) و «قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مَلِكِ النَّاسِ إِلَهِ النَّاسِ» (ناس: ۱-۳)، ابتدا ربوبیت الهی بر مردم بیان شده و سپس لازمه این ربوبیت - که مالکیت است - نتیجه گیری شده که او باید معبود مردم (اله) باشد.

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

طبری «توحید در ربوبیت» را به همراه خضوع همراه با طاعت، شرط تحقق عبادت می‌داند و چنین عبادتی را مختص خدای سبحان به عنوان «اله» برمی‌شمارد. او مدعی است: «و خضوع برای او به واسطه طاعت و یگانه‌دانستن ربوبیت برای او و عبادت [نکردن] بتان و اصنام و آله [دیگر]، زیرا که او -جلّ ذکره- آفریننده آنها و آفریننده پدران و اجداد پیشین آنها و آفریننده بتان و اصنام و معبودانشان است» (طبری، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۳۶۲). فخر رازی نیز باور به ربوبیت معبود را شرطی لازم برای تحقق عبادت می‌داند (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۲۹۸).

قرآن کریم در آیات متعددی، با اشاره به ربوبیت خدا، عبادت را منحصرراً برای او طلبیده و پیوندی منطقی بین این دو مفهوم برقرار کرده است. در آیه «يُولِجُ اللَّيْلُ فِي النَّهَارِ وَيُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى ذَلِكَ اللَّهُ رَبُّكُمْ...» (غافر: ۱۳) بر این تلازم تأکید شده است. طباطبایی جمله «ذَلِكَ اللَّهُ رَبُّكُمْ» را نتیجه‌ای برای جملات پیشین می‌داند و معنای آن را چنین بیان می‌کند: هنگامی که امر خلقت و تدبیر شما، چه در خشکی و چه در دریا، چه در آسمان و چه در زمین، بدین منوال بود -یعنی منتسب به خداوند متعال و مدبّر به تدبیر او- پس همین خدا پروردگار شماست که مالک شما و مدبر امر شماست (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۷، ص ۲۹).

در قرآن کریم هرگاه خداوند از ربوبیت خود سخن گفته، در پی آن، مسئله عبودیت را نیز متذکر شده است. در آیه «رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ...» (مریم: ۶۵) ابتدا ربوبیت الله بیان شده و سپس تأکید می‌کند که تنها کسی که رب است، باید عبادت شود. عمر عبد الله کامل معتقد است «رب» و «الله» در قرآن دو واژه مترادف‌اند؛ بنابراین یک مشرک، افزون بر شرک در الوهیت، شرک در ربوبیت نیز دارد؛ چراکه الله را عبادت نمی‌کند و ارباب باطل را می‌پرستد (کامل، ۱۴۲۸، ص ۲).

طباطبایی ذیل آیات ۷-۸ سوره دخان، «رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ... لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ»، می‌نویسد: از آنجاکه ربوبیت -یعنی مالکیت و تدبیر- منحصر به خدای تعالی است و نیز از آن رو که الوهیت -یعنی معبود بحق بودن- از لوازم ربوبیت است، پس از ذرب ربوبیت، کلمه

تقیست

توحید (لا إله إلا هو) را آورده که تمامی الهه‌های غیر خدا را نفی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۸، ص ۱۳۳). ایشان همچنین بیان می‌دارد که آیات سوره صافات دلالت دارند بر اینکه «اله» شما یکی است؛ زیرا ملاک در الوهیت و معبود بحق بودن، آن است که او «رب» و مدیر امر عالم باشد - که خود مشرکان نیز به این امر اعتراف دارند - و خداوند رب و مدیر آسمان‌ها و زمین و موجودات بین آن دو است که در همه آنها دخل و تصرف می‌کند؛ پس معبود بحق در همه عالم اوست؛ خدا به تنهایی رب تمامی عالم و مدیر امور آن است و در نتیجه معبود واحد نیز تنها اوست (همان، ج ۱۷، ص ۱۲۳).

محمد جواد مغنیه ذیل آیه «ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ» (انعام: ۱۰۲) تأکید دارد که در این آیه، ابتدا ربوبیت الهی بر مردم بیان شده و لازمه این ربوبیت آن است که او مالک مردم است و از این رو باید «اله» و معبود مردم باشد. به باور او خطاب آیه متوجه مشرکان است و معنای آن این است که خداوند واجد صفات وحدانیت است و خلقت عالم و تدبیر همه امور به دست اوست؛ بنابراین شایسته است جز او هیچ کس عبادت نشود (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۳، ص ۲۳۸). در تفسیر المنار نیز به این نکته اشاره شده است: «کسی که چنین صفاتی (ربوبیت و خالقیت) دارد، خداوند است، نه فرزندان یا همتایانی که برای او تراشیده‌اند. پس او را عبادت کنید و شریکی برای او قرار ندهید. معبودی غیر از او نیست. او خالق همه چیز است. پس آن معبودی که مستحق عبادت است، همان رب خالق است و غیر او همه مخلوق بوده، واجب است که خود آنها خدا را عبادت کنند. پس چگونه می‌شود این مخلوقات را عبادت کرد؟» (رشیدرضا، ۱۹۹۰، ج ۱، ص ۱۵۱).

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف واکاوی رابطه مفهومی میان دو صفت اساسی خداوند، «ربوبیت» و «الوهیت» به ویژه نقد دیدگاه انفکاک‌گرایان سلفیه انجام شد. یافته‌ها به وضوح نشان داد که ادعای محوری سلفیه مبنی بر عدم تلازم ضروری بین این دو مفهوم، فاقد پشتوانه متقن قرآنی، تاریخی و عقلی است. در مقابل شواهد فراوانی از قرآن کریم، سنت پیامبر (ص) و برهان‌های عقلی، حاکی از رابطه‌ای ناگسسته، علی و ضروری

تبیین

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

میان آنهاست؛ به گونه‌ای که «ربوبیت» به عنوان مبنا و علت، «الوهیت» را به عنوان نتیجه و لازمه منطقی خود ایجاد می‌کند.

این تحقیق از حیث روش و محتوا و اکاوی مسئله را به عرصه‌های تازه‌ای بسط داده است؛ خلاصه یافته‌ها در محورهای سه‌گانه به شرح ذیل است:

۱. مستندات قرآنی: بررسی آیات قرآن کریم نشان می‌دهد این کتاب الهی، دو صفت «رب» و «اله» را به صورت هم‌آیند و توأمان به کار برده، عبادت را مستقیماً بر پروردگاری خداوند مستند می‌کند. ساختار منطقی آیاتی نظیر «إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوهُ» گواه صریحی بر ترتب منطقی عبادت (الوهیت) بر پروردگاری (ربوبیت) است.

۲. شواهد تاریخی: ادعای سلفیه مبنی بر توحید ربوبی مشرکان مکه، با گزارش‌های تاریخی و آیات صریح قرآن -مانند آیات ۲۱-۲۲ سوره انبیا و آیه ۱۰۶ سوره یوسف- در تعارض است. قرآن کریم مشرکان را نه تنها در عبادت که در ربوبیت نیز مشرک می‌خواند و آنان را به دلیل اعتقاد به شریک در تدبیر امور عالم سرزنش می‌کند.

۳. استدلال عقلی: از منظر عقلانی، پرستش ذاتی و بی‌چون و چرا، تنها در برابر موجودی معنا دارد که مالک حقیقی و مدبر هستی باشد. بنابراین اقرار به ربوبیت انحصاری خداوند، به صورت ضروری، مستلزم اقرار به الوهیت انحصاری اوست. انکار این ملازمه عقلی به تناقض در ماهیت پرستش می‌انجامد.

۴. پیامدهای عملی: تبعات نظریه انفکاک به‌ویژه در تعریف گسترده از شرک و تکفیر مسلمانان، باعث ایجاد شکاف و تفرقه از سوی سلفیان وهابی در جهان اسلام شده است. این پژوهش نشان داد این پیامدها، ریشه در مبانی نظری سست و غیر مستند این دیدگاه دارد.

در پیلان این پژوهش نشان داد توحید حقیقی، مفهومی یکپارچه و تجزیه‌ناپذیر است که ربوبیت و الوهیت خداوند را به صورتی ناگسسته به هم پیوند می‌زند. پرستش ذاتی موجودی که فاقد صفت ربوبیت و تدبیر باشد، امری محال و بی‌معناست. ادعای سلفیه نه تنها با این اصل عقلی بلکه با شواهد تاریخی و آیات صریح قرآن که مشرکان را به دلیل شرک در ربوبیت سرزنش می‌کند، در تضاد است. پذیرش دیدگاه یکپارچه نه تنها به بازسازی فهمی صحیح از توحید می‌انجامد، بلکه با بی‌اعتبار کردن مبانی نظری افراط‌گری‌های تکفیری، گامی مهم در جهت تقویت همدلی و وحدت میان مسلمانان بر می‌دارد.

تجسس

منابع

- * قرآن کریم.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۴۰۳ق). الاستقامة. المدينة المنورة: جامعة محمد بن سعود.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۴۱۱ق). درء تعارض العقل والنقل. المدينة المنورة: جامعة محمد بن سعود.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۴۲۱ق). التدمرية: تحقيق الإثبات للأسماء والصفات وحقيقة الجمع بين القدر والشرع. الرياض: العبيكان.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۴۱۲ق). زيارة القبور والاستنجاد بالمقبور. بی جا: دار الصحابة للتراث.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۴۱۶ق). مجموع الفتاوى. المدينة المنورة: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
- ابن منظور، محمد بن مكرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بيروت: دار صادر.
- ابوحامد بن مرزوق (محمد العربي التباني) (۱۳۸۷ق). براءة الأشعریین من عقائد المخالفین. دمشق: مطبعة العلم.
- الافغانی، شمس الدین (۱۴۱۶ق). جهود العلماء الحنفیه فی ابطال عقاید القبوریه. بی جا: دار الصمیعی.
- آل شیخ، صالح بن عبدالعزيز (۱۴۲۴ق). التمهيد لشرح كتاب التوحيد. بی جا: دار التوحيد.
- آل الشيخ، عبدالرحمن بن حسن بن محمد بن عبدالوهاب (۱۳۷۷ق)، فتح المجید شرح كتاب التوحيد. القاهرة: مطبعة السنة المحمدية.
- بعض علماء نجد (۱۴۱۲ق). مجموعة الرسائل والمسائل النجدية. رياض: دار العاصمة.
- بن باز، عبدالعزيز (بی تا). مجموع فتاوى. أشرف على جمعه و طبعه محمد بن سعد الشویعر، بی جا: [بی نا].
- البيضاوي، ناصرالدین (۱۴۱۸ق). تفسير البيضاوي (أنوار التنزيل وأسرار التأويل). بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- الثعلبي، أحمد بن محمد (۱۴۲۲ق). الكشف والبيان عن تفسير القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

مطالعه انتقادی نگره انفکاک ربوبیت از الوهیت در اندیشه سلفی

- جوادى آملی، عبدالله (۱۳۹۷). توحيد در قرآن. قم: مؤسسه اسراء.
- الجوهري، ابونصر (۱۴۰۷ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية. بيروت: دار العلم للملايين.
- الدجوى، يوسف (بى تا). توحيد الألوهية و توحيد الربوبية. نور الاسلام، العدد ۳۴.
- راغب اصفهانی، حسين بن محمد (۱۴۱۲ق). المفردات في غريب القرآن. دمشق: الدار الشاميه.
- زينى الدحلان، احمد (۱۴۱۷ق). فتنة الوهابية. استانبول: وقف الاخلاص.
- سبحانى، جعفر (۱۴۰۶ق). التوحيد والشرك فى القرآن الكريم. بيروت: مؤسسه الفكر الاسلامي.
- السعدى، عبدالرحمن (۱۴۲۱ق). القول السليد شرح كتاب التوحيد. المملكة العربية السعودية: وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد.
- السقاف، حسن بن على (۱۴۲۸ق). صحيح شرح العقيدة الطحاوية. بيروت: دار الامام الرواس.
- سيد قطب (۱۴۱۲ق). تفسير في ظلال القرآن. القاهرة: دار الشروق.
- شهرستانى، ابوالفتح محمد (۱۴۱۵ق). الملل و النحل. بيروت: دار المعرفة.
- صالح بن فوزان (۱۴۲۰ق). الارشاد الى صحيح الاعتقاد. بى جا: دار ابن الجوزي.
- صالح بن فوزان (بى تا). عقيدة التوحيد و بيان ما يضادها من الشرك الأكبر والأصغر والتعطيل والبدع وغير ذلك.
- صدوق، محمد بن على (۱۴۱۶ق). التوحيد. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
- طباطبایى، محمدحسين (۱۳۷۸ش). الميزان فى تفسير القرآن. قم: مؤسسة النشر الاسلامي التابعة لجماعة المدرسين.
- طوسى، محمد بن حسن (بى تا). التبيان فى تفسير القرآن. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- عسكرى، مرتضى (۱۳۷۸). عقايد الاسلام من القرآن الكريم. تهران: مجمع علمى اسلامى.
- العونى، حاتم بن عارف (بى تا). العبادة (بولبه التوحيد و بولبه التكفير). مركز النماء للبحوث و الدراسات.
- فخرالدين رازى (۱۴۲۰ق). التفسير الكبير (مفاتيح الغيب). بيروت: دار احياء التراث العربي.
- فراهيدى، خليل بن احمد (۱۴۰۹ق). العين. قم: هجرت.

فوده، سعید عبداللطیف (بی تا). الشرح الكبير على العقيدة الطحاوية. بيروت: دار الذخائر.
كامل، عمر عبدالله (۱۴۲۸ق). كلمه هادنة في بيان خطأ التقسيم الثلاثي للتوحيد. قاهره: داره
الكرز.
الماتريدي، ابو منصور (۱۴۲۶ق). تأويلات اهل السنة (تفسير الماتريدي). بيروت: دار
الكتب العلمية.
محمد بن عبد الوهاب، (۱۴۱۸ق). كشف الشبهات. المملكة العربية السعودية: وزارة الشؤون
الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد.
محمد رشيد رضا (۱۹۹۰م). تفسير المنار. مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
مصباح يزدي، محمد تقی (۱۳۹۱). معارف قرآن: خداشناسی، كيهان شناسی، انسان شناسی.
قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). التحقيق في كلمات القرآن الكريم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد
اسلامی.
مغنيه، محمد جواد (۱۴۲۴ق). تفسير الكاشف. ايران: دار الكتاب الإسلامي
مكارم شيرازي، ناصر (۱۳۷۴ش). تفسير نمونه. تهران: دار الكتب الاسلاميه.
نحاس، ابو جعفر (۱۴۰۹ق). معاني القرآن. مکه: جامعة أم القرى.